https://doi.org/10.32405/2411-1309-2024-32-149-155
УДК 37.10

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ З ГЕОГРАФІЇ В ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Тетяна Назаренко,
доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувачка відділу навчання географії та економіки
Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна

https://orcid.org/0000-0001-7354-5245

geohim@ukr.net

У статті подано ретроспективний аналіз підручникотворення в період незалежності України. Після проголошення незалежності в країні залишились підручники радянського походження, де давався побіжний географічний розгляд України, тому виникла необхідність у створенні українських підручників, які б мали україноцентричний змістовий характер. Оскільки географія – навчальний предмет, що надає знання, які висвітлюють просторові взаємини та характеристики земної поверхні на підвалинах балансування природи та населення, то створення підручника, за яким вчиться й розвивається нова генерація, є одним із засадничих питань сучасної методики навчання географії. Для того, щоб створити ефективний сучасний підручник, варто проаналізувати досвід попередніх поколінь.

У статті розглядаються питання вдосконалення підручників для закладів загальної середньої освіти через зміст і методичний апарат. Авторка статті проаналізувала перші підручники з географії незалежної України на предмет україно змістового наповнення, розвитку просторового мислення та значення навчального предмету географія в період російської агресії на території України.

Ключові слова: географія; методика навчання географії; підручник географії; заклади загальної середньої освіти; українознавчий зміст підручника.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Одним із вагомих методів наукового дослідження є історичний. Історичний метод дослідження базується на вивченні виникнення, формування та розвитку в хронологічній систематичності. Завдяки застосовуванню історичного методу досягається ґрунтовне враження про суть проблеми і з'являється перспектива характеризувати більш переконливі рекомендації щодо предмету дослідження. Історичний метод має відмінне значення для відбиття причинно-наслідкових зв'язків, отже історичний метод визначає процес вивчення різноманітного історичного матеріалу, що стосується предмету дослідження, в нашому випадку – підручники географії для закладів загальної середньої освіти, починаючи з 1991 року.

Щодо процесу навчання географії в закладах загальної середньої освіти історичний підхід майже не використовується, однак історія, яка досліджує минуле надає шанси для підняття ефективності процесу навчання географії сьогодні.

Після проголошення незалежності України, у 1991 році настав новий етап розвитку методики навчання географії, що супроводжувався трансформацією структури і змісту шкільної географії. У цей час змінюються державні документи стосовно освіти. Затверджується Державний стандарт базової та повної середньої освіти, створюються Концепція загальної середньої освіти, Концепція змісту географічної освіти в загальноосвітній школі України, укладаються нові навчальні плани, програми та підручники, відповідно до зміненої кількості навчальних годин. В усіх цих документах у змісті посилено особистісно орієнтований підхід до вивчення предмета.

До 1991 року в школах УССР використовували підручники російських, в основному московських авторів Т. П. Герасимової, В. О. Коринської, М. О. Максимова та В. П. Максаковського, для шкіл з українською мовою навчання їх перекладали на українську мову. Після того, як Україна виборола незалежність в країні виникла необхідність у створенні українських підручників, які б мали українознавчий орієнтир.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато українських науковців вивчали питання вдосконалення змісту та методики викладання та вивчення географії в школі, зокрема Н. В. Бірюкова, О. Т. Діброва, Ф. Д. Заставний, Я. І. Жупанський, В. П. Корнєєв, Л. І. Круглик, П. О. Масляк, М. П. Откаленко, С. М. Пальчевський, В. О. Пістушко, Л. В. Тименко, В. О. Сасихов, А. Й. Сиротенко, О. Я. Скуратович, М. С. Топузов, Г. Ш. Уварова, Б. О. Чернов, О. І. Шаблій, П. Г. Шищенко та інші.

Вагомий внесок у розвиток шкільної географії та методики її викладання внесли О. В. Браславська, Л. І. Вішнікіна, Т. Г. Гільберг, А. І. Довгань, Л. І. Зеленська, С. Л. Капіруліна, С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко, В. І. Кудирко, О. Ф. Надтока, Т. Г. Назаренко, Н. В. Муніч, Л. Б. Паламарчук, Л. А. Покась, П. С. Скавронський, М. В. Сорока, О. М. Топузов, О. А. Федій, І. М. Шоробура, А. А. Шуканова, В. С. Яценко тощо. У їхніх наукових та педагогічних розвідках давалась оцінка і аналіз роботи з підручником, визначалась вага підручника як одного із засобу навчання, розкривалися змістові лінії підручника, аналізувалось значення ілюстрацій та текстової частини. Майже всі перелічені дослідники у свій час відзначились створенням підручників для українських шкіл або методичних рекомендацій із роботи з підручником (Криловець, 2007, с. 124).

Мета і завдання статті. Оскільки одним із засадничих напрямів вдосконалення підручників є навчання через зміст і методичний апарат, нами проаналізовані перші підручники географії незалежної України на предмет україно змістового наповнення та розвитку просторового мислення, для удосконалення підручників для прийдешніх генерацій учнів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародна хартія з географічної освіти декларує: «Географічна освіта необхідна для розвитку відповідальних та активних громадян сьогодення і майбутнього» (Міжнародна хартія, 2019).

За даними освітнього порталу про проходження національного мультипредметного тесту у 2024 році географію обрали 37555 зареєстрованих учасників і учасниць, це свідчить про значний інтерес до навчального предмету географія (УЦЯО, 2024).

Географія – це навчальний предмет, який надає знання, що з'ясовують просторові відносини та характеристики земної поверхні на засадах балансування природи та населення (Шоробура, 2016, с. 84).

Створення підручника, за яким навчається й розвивається нова генерація, є одним із засадничих питань сучасної методики навчання географії. Підручник як навчальна книга призначається й учням, й учителям. Для учнів він є джерелом знань про географічні закони, закономірності, причино-наслідкові зв'язки тощо, а для вчителя – орієнтиром для визначення змісту, характеру і напряму педагогічної діяльності (Круль, 2000, с. 61).

Україна на початку 90-х років стала незалежною країною і одразу рушила бурхлива діяльність з якнайшвидшого забезпечення шкіл вітчизняними підручниками. У цей час з'являються альтернативні, пробні та інші підручники й навчальні посібники (Тімець, 2011, с.8).

Але варто згадати, що перші підручники з географії для школи українською мовою були створені ще у 1910 та 1911 роках Степаном Рудницьким «Коротка географія України» (Рудницький, 2023) та Софією Русовою «Початкова географія» (Русова, 1918). Заслуговує уваги і підручник Олексія Тимофійовича Діброви «Географія України», який витримав 16 видань і був написаний українською мовою (Концептуальні засади, 2021, с. 8). Усі ці підручники були україноцентричними за змістовим наповненням, описували рельєф, клімат, внутрішні води саме території України і заклали фундамент для майбутніх поколінь, які і скористались цим, виборовши незалежність.

Рух українства ведеться у природній єдності із самоствердженням українського народу, консолідацією та самоусвідомленням. Саме це і відбувається на уроках географії, оскільки учні/учениці дістають часткові деталі географічних знань, починаючи із початкової школи вивчати курс «Я і Україна», де через українознавчий зміст народжуються локальні географічні знання та поняття. Розвиток та удосконалення цих понять та знань виникає під час вивчення інтегрованих курсів природознавчого змісту «Досліджуємо природу» і «Природознавство» уже в середній ланці навчання в закладах загальної середньої освіти (Назаренко, 2016, с. 32).

Порядок подання українознавчого змісту в шкільних підручниках з географії має певну специфіку, що спричинена метою навчання і змістом цього навчального предмету. Саме тому в підручниках географії варто посилити україно змістові тексти.

Після проголошення державної незалежності, створилися умови для формування національної системи освіти з новою україно змістовою структурою, відбулося осмислення вітчизняних подій і персоналій, їх вплив на розвиток науки географія та соціально-культурні чинники.

Одним із перших в добу незалежності України був підручник «Географія України», який з'явився у 1992 році і був написаний П. Г. Шищенком та П. О. Масляком, відомими науковцями, що працювали на географічному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У 1993 році створюється підручник «Географія України» групою авторів А. Й. Сиротенко, Б. О. Чернов, В. О. Плахута, для 9 класу середньої школи. О. Я. Скуратович, Р. Р. Коваленко, Л. І. Круглик створили для 6-го класу підручник із загальної геогра-

фії, де епізодично проводився порівняльний аналіз різноманітних природних об'єктів з об'єктами, що розташовані на території України. В. І. Пестушко, В. О. Сасихов і Г. Ш. Уварова підготували два підручники з географії материків для 6 та 7-го класу, де давався просторовий аналіз материкам.

У 1996 році друкується пробний підручник з економічної й соціальної географії світу для 10 класу за редакцією Б. П. Яценка. Для поглибленого вивчення географії України учнями профільних і спеціалізованих класів загальноосвітніх шкіл, коледжів та гімназій рекомендовано підручники Ф. Д. Заставного та О. І. Шаблія.

Протягом 90-х рр. усі шкільні курси географії були забезпечені не лише підручниками, а й робочими зошитами, атласами, контурними картами, хрестоматійними матеріалами, посібниками для контролю за рівнем засвоєння знань учнями.

Якщо аналізувати всі ці підручники, то варто відмітити зміни в понятійно-термінологічному апараті та ілюстративному ряді в бік України, і оскільки понятійно-термінологічний апарат науки відбивається у визначеннях в підручниках, то й учні формують власний активний словник, яким послуговуються упродовж усього навчального часу. Усе це впливає на знання, які мають певну структуру (див. схему 1.) (Величко, 1991, с. 56).

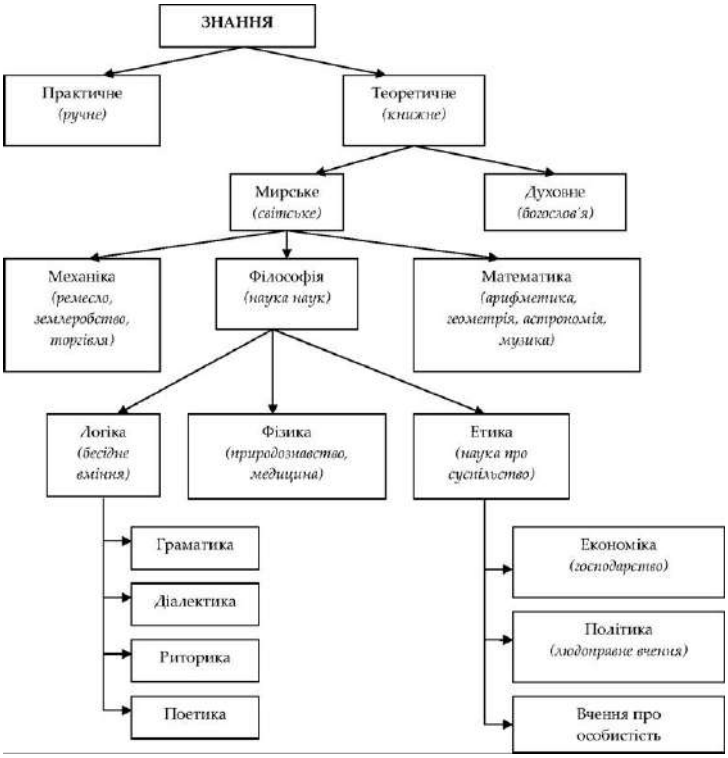

Рис. 1. Структура наукового знання

Перші підручники географії в період незалежності мали певні вади та суперечності, а іноді лише часткові ремарки щодо українознавчого складника географії, але в них поступово з'являється інформація про дослідників, що мали українське походження та були не виправдано забуті, такі, як: Антін Омельченко, який ступив на берег Антарктиди у 1911 році в експедиції Роберта Скотта, Степан Рудницький, який загинув у Сандармосі, Павло Тутковський та багато інших. Наприклад, у темі «Відкриття нових земель та навколосвітні подорожі» тільки в одному підручнику була рубрика «У нас в Україні», де детально розповідалась історія відкриття земель і територій України з життєписами відкривачів, а в іншому дається глибока біографічна інформація про Юрія Лісянського, за походженням українця, відомого мандрівника і надана ілюстрація пам'ятника, який встановлений в місті Ніжин Чернігівської області. І таких прикладів можна наводити безкінечну кількість.

Завдання українознавчого змісту в підручниках географії заключається у дослідженні головних методів і понять, проблем українства на прикладі власної області. Для учня/учениці наука географія починається з класної кімнати, шкільного подвір'я, власної вулиці, свого міста чи села тощо. Ця просторова різноманітність створює можливість розвивати в них властивість до сприйняття оточуючого світу засобами гри масштабів у межах тієї території, яка і є предметом вивчення на різних етапах середньої географічної освіти. Особливо це важливо під час масштабного вторгнення Росії на територію України, де учні/учениці гостро відчувають несправедливість до власної історії і географії, адже не дарма існує вислів, який проголосив вчитель географії Полтавщини Павло Кириленко: «хто забуває історію, тому виправляють географію» (Кириленко, 14.10.2023).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вирішальною частиною дидактичного гарантування освітнього процесу з географії є підручник. Підручник сьогодення має реалізовувати філософію, принципи та концептуальні засади Нової української школи, відповідатиме модельній навчальній програмі, зараджуватиме розвитку просторового мислення, ключових компетентностей та наскрізних умінь, вчитиме критично мислити.

Починаючи з 90-років XX століття наукові співробітники лабораторії, а згодом й відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України були залучені до процесу підручникотворення. У цей час створюються лінійки підручників за авторством В. П. Корнєєва, Л. І. Круглик, О. Ф. Надтоки, Т. Г. Назаренко, Л. А. Покась, А. Й. Сиротенка, Л. В. Тименко, О. М. Топузова. Використовуючи досвід попередніх поколінь, закладаючи основи українознавчого змісту, ця робота продовжується й зараз, створюючи підручники для Нової української школи.

Використані джерела

Величко, С. (1991). Літопис (Т. 1). Київ: Дніпро.

Кириленко Павло. (14 жовтня 2023 р.) https://twitter.com/iurevych_iurii/status/1713092121157066815

Концептуальні засади компетентнісного навчання географії та економіки. (2021). Збірник матеріалів круглого столу «Історія – діалог – траєкторія розвитку», присвяченого 85 річчю відділу

навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України. Педагогічна думка, м. Київ, Україна. https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/history.pdf

Криловець, М. Г. (2007). Фахова та методична підготовка майбутніх учителів географії: теорія і практика. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя.

Круль, В. П. (2000). Історія та методика географічної науки: конспект лекцій. Чернівці: Рута.

Міжнародна Хартія географічної освіти. (2019). https://www.igu-cge.org/wp-content/uploads/2019/03/IGU_2016_eng_ver25Feb2019.pdf

Назаренко, Т. Г. (2016). Методика навчання географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (особливості навчання), 11 (155). http://lib/sstta.gov.ua/id/eprint/707431

Рудницький, С. (1923). Україна – наш рідний край. Коротка ґеографія. Берлін: Українське Слово.

Русова, С. (1918). Початкова географія. Київ. Друкар.

Тімець, О. В. (2011). Теорія і практика фахової компетентності вчителя географії у процесі професійної підготовки [Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти]. Черкаси. https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3092/1/aref_Timets.pdf

Український центр оцінювання якості освіти. УЦЯО. (2024). Складники національного мультипредметного тесту. https://testportal.gov.ua/skladnyky-natsionalnogo-multypredmetnogo-testu/

Шоробура, І. М. (2016). Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX − XX століття) [Дисертація доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки]. Київ.

References

Kontseptualni zasady kompetentnisnoho navchannia heohrafii ta ekonomiky. (2021). Zbirnyk materialiv kruhloho stolu «Istoriia – dialoh – traiektoriia rozvytku», prysviachenoho 85 richchiu viddilu navchannia heohrafii ta ekonomiky Instytutu pedahohiky NAPN Ukrainy. Pedahohichna dumka, m. Kyiv, Ukraina. https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/history.pdf (in Ukrainian).

Krul, V. P. (2000). Istoriia ta metodyka heohrafichnoi nauky: konspekt lektsii. Chernivtsi: Ruta. (in Ukrainian).

Krylovets, M. H. (2007). Fakhova ta metodychna pidhotovka maibutnikh uchyteliv heohrafii: teoriia i praktyka. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia. (in Ukrainian).

Kyrylenko Pavlo. (14 zhovtnia 2023 r.) https://twitter.com/iurevych_iurii/status/1713092121157066815 (in Ukrainian).

Mizhnarodna Khartiia heohrafichnoi osvity. (2019). https://www.igu-cge.org/wp-content/uploads/2019/03/IGU_2016_eng_ver25Feb2019.pdf (in Ukrainian).

Nazarenko, T. H. (2016). Metodyka navchannia heohrafii Ukrainy v zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh (osoblyvosti navchannia), 11 (155). http://lib/sstta.gov.ua/id/eprint/707431 (in Ukrainian).

Rudnytskyi, S. (1923). Ukraina – nash ridnyi krai. Korotka geografiia. Berlin: Ukrainske Slovo. (in Ukrainian).

Rusova, S. (1918). Pochatkova heohrafiia. Kyiv. Drukar. (in Ukrainian).

Shorobura, I. M. (2016). Stanovlennia ta rozvytok shkilnoi heohrafichnoi osvity v Ukraini (XIX − XX stolittia) [Dysertatsiia doktora pedahohichnykh nauk zi spetsialnosti 13.00.01 – zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky]. Kyiv. (in Ukrainian).

Timets, O. V. (2011). Teoriia i praktyka fakhovoi kompetentnosti vchytelia heohrafii u protsesi profesiinoi pidhotovky [Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia doktora pedahohichnykh nauk zi spetsialnosti 13.00.04 – teoriia i metodyka profesiinoi osvity]. Cherkasy. https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3092/1/aref_Timets.pdf (in Ukrainian).

Ukrainskyi tsentr otsiniuvannia yakosti osvity. UTsIaO. (2024). Ckladnyky natsionalnoho multypredmetnoho testu. https://testportal.gov.ua/skladnyky-natsionalnogo-multypredmetnogo-testu/ (in Ukrainian).

Velychko, S. (1991). Litopys (T. 1). Kyiv: Dnipro. (in Ukrainian).

Tetiana Nazarenko, *Doctor of Pedagogical Sciences, Senior Research Fellow, Head of the Department of Geography and Economics, Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*

THE HISTORY OF THE CREATION OF SCHOOL TEXTBOOKS ON GEOGRAPHY DURING THE PERIOD OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

The article presents a retrospective analysis of textbook creation during the period of independence of Ukraine. After the declaration of independence, textbooks of Soviet origin remained in the country, where Ukraine was considered geographically superficially, so there was a need to create Ukrainian textbooks that would have a Ukrainian content character. Since geography is an educational subject that provides knowledge that highlights the spatial relations and characteristics of the earth's surface based on the balancing of nature and population, creating a textbook by which a new generation learns and develops is one of the fundamental issues of modern geography teaching methods. And in order to create an effective modern textbook, it is worth analysing the experience of previous generations.

The article examines issues related to the improvement of textbooks through content and methodical apparatus. The author of the article analysed the first geography textbooks of independent Ukraine regarding the Ukrainian content, the development of spatial thinking and the importance of the subject of geography during the period of Russian aggression on the territory of Ukraine.

Keywords: geography; methodology of teaching geography; geography textbook; institutions of general secondary education; Ukrainian studies content of the textbook.